

UOT 48.01.21

BRİLYANT CƏFƏRLİ

GÜLÜSTAN TÜRƏSİNDƏ NAXÇIVAN MEMARLIQ
MƏKTƏBİNİN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalə Gülüstan türəsinə Naxçıvan memarlıq məktəbinin üslub xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Naxçıvan memarlıq məktəbinin üslub xüsusiyyətlərinə orta xüsusiyyətlərdən biri abidələrin iki hissəli olmasıdır. Gülüstan türəsi də iki hissədən - sərdabə və on iki üzvlü prizmatik qüllədən ibarətdir. Gülüstan türəsinin Naxçıvan memarlıq məktəbi abidələrinə bənzər bir digər xüsusiyyəti isə türənin həndəsi mütənasiblik sistemi əsasında qurulmasıdır. Bu isə İlahi mütənasiblik qanununa-qızıl bölgü prinsipinə əsaslanır. Gülüstan türəsinin Naxçıvan memarlıq məktəbinin nümunələrindən bəhrələnməsinin ən əsaslı göstəricilərindən biri də daş üzərində oyulmuş ornamentlərin quruluşunun bənzərliyidir. Türənin qülləsinin bütün üzvlərində yonulan tağların içərişi çox incə şəkildə işlənmiş həndəsi ornamentlərlə doldurulmuşdur. Bu stalaktit tağ formaları da Naxçıvan memarlıq məktəbi abidələrinə xas xüsusiyyətdir. Uzaqdan baxıldıqda müxtəlif biçimdə görünən ornamentlərin yaxından baxıldıqda təkrarlanması da Yusif Küseyr oğlu və Möminə Xatın türəsinə görünən bir xüsusiyyətdir. Nəbati naxış növünə aid "S" şəkilli su elementi miandra həm Möminə Xatın türəsinin qapı olan üzündə baş tağdan üstə olan lövhənin çərçivəsi kimi də əks olunmuşdur. Həm də Gülüstan türəsinin qapı olan üzündə baş tağdan üstə olan lövhənin çərçivəsi kimi də əks olunmuşdur. Bu ornament həmçinin Möminə Xatın türəsinin eksteriyerindəki çıxıntılı sütunlar üzərində və Gülüstan türəsinin kürsülük ilə gövdə hissəsi arasında yerləşərək stalaktit şəkilli oyma qurşağında təsvir edilmiş, bu hissələr arasında keçid yaratmışdır.

Açar sözlər: türə, memarlıq, sərdabə, qüllə, naxış.

Azərbaycan xalqının keçmişini və bu gününü özündə yaşadan abidələr ulu diyarımızın qədim tarixindən xəbər verir. Bu abidələri qoruyub saxlamaq olduqca şərəfli bir missiyadır. Hər daşı, hər qayası minilliklərimizdən xəbər verən Naxçıvanda da bu ənənə uğurla həyata keçirilir. Azərbaycan mədəniyyət tarixinin yüksək inkişaf mərhələsindən xəbər verən abidələrimizdən biri də XII əsrə aid, Naxçıvan memarlıq məktəbi üslubunda tikilən, nadir memarlıq incilərindən sayılan Gülüstan türəsidir. Orta əsr mənbələrində "Kəsik günbəz" kimi adı keçən Gülüstan türəsi Azərbaycan və Anadolu türələrinin "soy biçiminin" baş göstəricisi, orta əsr Naxçıvan memarlarının yaratdıqları daş sənəti incisidir. Türə istər həcmi fəza quruluşu, istərsə də, memarlıq dekoru öz dövrü üçün səciyyəvi olan maraqlı memarlıq kompozisiyasına malikdir [3, s. 17].

Türənin bir çox xüsusiyyəti onun Naxçıvan memarlıq məktəbinin nümunəsi olmasını sübut edir. İstər dekorativ bəzək formasına, istər ölçüsünə, istərsə də kompozisiya həllinə görə memorial tikililər qrupuna daxil olan türə bütövlükdə yerli qırmızı tuf daşından ucaldılıb, yalnız qatlararası iç günbəz bəzənmiş kərpicdən yığılıb. Azərbaycanın qülləvari türələri sırasına daxil olan Gülüstan türəsi iki hissədən – sərdabə və on iki üzvlü prizmatik qüllədən ibarətdir. Ümumiyyətlə Naxçıvan memarlıq məktəbinin üslub xüsusiyyətlərinə uyğun abidələrin ümumi orta qəhəti onların iki hissəli olmasıdır. Türənin günbəz hissəsi tamamilə dağılmasına baxmayaraq çox güman ki, piramidal şəkilli olmuşdur. Yusif Küseyr oğlu türəsi bu xüsusiyyətini özündə qoruyub saxlasa da, Möminə Xatın türəsi ermənilərin Azərbaycana hücumu zamanı top gülləsinin zərbəsinə məruz qalmış və dağılmışdır [4, s. 46, 47].

Gülüstan türənin qülləvari türələr sırasına daxil olmasının səbəbi sərdabə qatın yerüstünə qaldırılması və buna görə də bayır tutumun ikiqatlı quruluşda olmasıdır. Naxçıvan

Muxtar Respublikasındakı memarlıq abidələrinin əksəriyyəti günümüzədək gəlib çatsa da, bəzilərinin bir hissəsi təbii fəlakətlər, müharibələr zamanı dağılmış və ya aşınmışdır. Gülüstan türbəsinin də sərdabə hissənin yer səthindən yuxarıda yerləşməsinin səbəbi türbənin vaxtilə Araz çayının sahilində, sulu ərazidə yerləşməsidir. Türbənin memarı bu vacib detallı gözdən qaçırmamış, abidənin çökməsinin qarşısını öz yüksək təfəkkürü ilə almışdır. Sərdabə divarları 4 cərgə düzülmüş daş divarlardan hörülmüş və quruluş etibarilə düzgün olmayan çoxbucaqlı əmələ gətirir [2, s. 71].

Türbədə bəzəmə məqsədini daşıyan naxışların hazırlanma texnologiyası orta əsrlərdə müsəlman memarlığı üçün səciyyəvi olan ənənəvi üsula əsaslanır. Gülüstan türbəsinin divar konstruksiyasını birbaşa qırmızı tuf daşı təşkil edir. İslam incəsənətində abidələr üzərində 6 və 13 guşəli ulduzların tətbiq olunması texnologiyası Gülüstan türbəsində üst kamerasının planını qurmaq üçün türbə kəsiyinin kvadrat təhlilində ikiqat düzgün altıbucaqlı və bu mənəbdən yaranan həndəsi mütənasiblik sisteminin yaranmasında özü təsirini göstərmişdir [3, s. 18, 19]. Gülüstan türbəsinin memarlıq quruluşu kvadrat, düzgün altıbucaqlı, və bu mənəbdən yaranan həndəsi mütənasiblik sistemlərinin birgə kombinasiyalarından yaranan mütənasiblik sisteminə, naxışların quruluşu isə kvadrat, düzgün altıbucaqlı və onların birgə kombinasiyalarından yaranan mütənasiblik sisteminə və qızıl bölgü mütənasiblik sisteminə əsaslanır. Müstəvini düzgün altıbucaqlılarla örtmək üçün bir-biri ilə $\pi:6$ bucağı təşkil edən çevrələr sistemindən istifadə olunmalıdır. [1, s. 41, 91].

Toxunan çevrələrin kəsişmə nöqtələrini ardıcıl olaraq birləşdirərək müstəvini düzgün altıbucaqlı sahələrə bölmək olar. Müstəvi üzərində təkrar olunan düzgün altıbucaqlıların mütənasibliyini araşdıran memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qadir Əliyev belə nəticəyə gəlmişdir ki, düzgün altıbucaqlının daxilində şüa qəfəsi iki üsulla qurulur:

1. Düzgün altıbucaqlının hər bir tərəfini özündən sonra ikincisi ilə birləşdirməklə
2. Düzgün altıbucaqlının hər bir tərəfinin ortasını özündən sonra üçüncünün ortası ilə birləşdirməklə [1, s. 41, 92].

Kəsiyin kvadrat həllinin düzgün altıbucaqlı ilə qurulması da təsadüfi deyil. 6 rəqəmi başqa təkallahlı dinlərdə olduğu kimi islamda da dünyanın yaranması günlərinin sayını göstərir [1, s. 66, 67].

Tədqiqatlara görə Gülüstan türbəsində qırmızı tuf daşından olan prizmatik qülləvari səthindəki naxışlar 108 elementi özündə cəmləşdirir. Gülüstan türbəsinin Naxçıvan memarlıq məktəbinin nümunələrindən bəhrələnməsinin ən əsaslı göstəricilərindən biri də burada işlənən ornamentlərin quruluşunun bənzərliyidir. Daş üzərində oyulmuş ornamentlər zərifliyi, incəliyi, mürəkkəbliyi və zənginliyi ilə seçilir. Möhkəm postament üzərində qurulmuş yuxarı hissənin, yəni on iki üzlü prizmatik qüllənin bütün üzvlərinin hər bir qabarıq tirlərinin haçalanması yolu ilə yonulan tağların içərisi çox incə şəkildə işlənmiş həndəsi naxış və ornamentlərlə doldurulmuşdur. Bu stalaktit tağ formaları da Naxçıvan memarlıq məktəbi abidələrinə xas xüsusiyyətdir [5, s. 149].

Tağlar içərisində ardıcıl təkrarlanan 3 növ həndəsi ornament elə yerləşdirilmişdir ki, qonşu səthlərdə müxtəlif biçimli ornamentlər görünür. Lakin türbəyə ancaq yaxından baxdıqda naxış və ornamentlərin təkrarı görsənir. Bu xüsusiyyət XII əsrdə Əcəmi Naxçıvanının ucaltdığı həm Möminə Xatın, həm də Yusif Küseyr oğlu türbəsində vardır. Akademik Ə.Salamzadə və sənətşünaslıq doktoru K.Məmmədzadə türbənin ornamentlərini təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmişlər ki, buradakı ornament bəzəyinin səciyyəsinə Naxçıvan memarlıq məktəbinin nümunəsi olan Möminə Xatın türbəsinin təsirini görməmək mümkün deyil. Möminə Xatın

türbəsində də hər üzdə işlənmiş naxışlar fərqli görünmə də, əslində isə bu ornamentlər təkrarlanıb [6, s. 131].

Türbənin aşağı hissəsini təşkil edən, yonulmuş daşdan tikilmiş kürsülük xaricdən kəsik piramida, daxildən silindrik quruluşa malikdir. Gövdə ilə oturacağı birləşən hissəsi stalaktit şəkilli oyma qurşaqla əhatə edilmişdir. Nəbati naxış növünə aid “S” şəkilli su elementi olan ellips formalı miandra türbənin məhz bu hissəsində, yəni kürsülük ilə gövdə hissəsi arasında yerləşərək bu hissələr arasında keçid yaradır. Miandra ornamentini həm də Möminə Xatın türbəsində olduğu kimi qapı olan üzdə baş tağdan üstədə olan lövhənin çərçivəsi kimi də əks olunmuşdur. Bu naxış növü Naxçıvan memarlıq məktəbi üslubunun bariz nümunəsidir. Bu ornamentini həmçinin Möminə Xatın türbəsinin eksteryerindəki çıxıntılı sütunlar üzərində də görmək olar [1, s. 106].

Mütləqdir ki, Güllüstan türbəsi inşa olunarkən üzərində onun təyinatı sifarişçisi, inşa tarixi, memarı yazılmış ornament növünə aid olan epigrafiya kitabə olmuşdur. Bunu türbənin şimala baxan üzündə olan qapı yerinin çatma tağla tamamlanan hissəsində qalan kitabə izləri də təsdiq edir. Lakin bu kitabə dağılıb məhv olmuşdur. Türbə çox dağınıq vəziyyətdə olduğuna görə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun 7 oktyabr 2015-ci ildə türbənin bərpa ilə bağlı qərar qəbul etmişdir. Bu qərara əsaslanaraq Güllüstan türbəsi əsaslı şəkildə bərpa edilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov türbənin bərpa işləri ilə tanış olmuş, açılışında şəxsən özü iştirak etmiş, çıxış etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s.
2. Əliyeva R. Azərbaycan memarlığının klassikləri. Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 76 s.
3. Güllüstan türbəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 152 s.
4. Məmmədov F.Q. Orta əsrlər Azərbaycan memarlıq məktəblərinin əlaqələri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 196 s.
5. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 522 s.
6. Salamzadə Ə.R., Məmmədzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi
E-mail: brilliant1ceferli@hotmail.com

Brilliant Jafarli

STYLE FEATURES OF NAKHCHIVAN ARCHITECTURE SCHOOL IN GULUSTAN MAUSOLEUM

The article is devoted to the style features of Nakhchivan architecture school in Gulistan mausoleum. One of the common features of the Nakhchivan architectural school is the monuments presence two-part. The Gulistan tomb also two parts – a vault and twelve-faced prismatic tower. Another feature of the similar to the monuments of the Nakhchivan Architectural School of the Gulistan tomb is to be established of the tomb based on the geometric proportionality system. Also, this based on to the law of Divine proportionality – to the principle of gold division. One of the most important indicators of the use of the examples of the Nakhchivan architectural school of the Gulistan town also is similarity of the structure of the ornaments which carved on the stone. The

inside the arches which burned on the all surfaces of the tomb tower were filled with geometric ornaments which it worked out very delicate way. These stalactite arch forms are characteristic typical to Nakhchivan architectural school monuments. When viewed closely is repeated ornaments, appears different shape when viewed from a distance is a feature which appears in the tomb of Yusif Kuseyir and Momine Khatun. Miandra which it belongs to the type of floral pattern was reflected also on surface which there is door, on the headache, as frame of the board of the tomb of the Momine Khatun. Also, was reflected on surface which there is door, on the headache, as frame of the board of the tomb of the Gulistan. This ornament is also depicted on the output columns in the exterior of the tomb of the Momine Khatun and was described on the stalactite-shaped carving belt, between the armchair and in the hull of the Gulistan tomb which was located.

Keywords: *tomb, architecture, vault, tower, design.*

Бриллиант Джафарли

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАХЧЫВАНСКОЙ АРХИТЕКТУРНОЙ ШКОЛЫ НА ПРИМЕРЕ МАВЗОЛЕЯ ГЮЛИСТАН

Статья посвящена стилистическим особенностям нахчыванской архитектурной школы на примере мавзолея Гюлистан. Одной из общих черт Нахчыванской архитектурной школы являются памятники из двух частей. Гробница Гюлистана также состоит из двух частей – призматической и двенадцатигранной призматической башни. Еще одна особенность – Гюлистанский мавзолей похож на памятники Нахчыванской архитектурной школы. Это основано на принципе божественной пропорциональности – принципе золотого сечения. Одним из важнейших показателей использования примеров Нахчыванской архитектурной школы является сходство орнаментов на камне. Внутри стен башни гробницы арки заполнены сложными геометрическими орнаментами. Эти сталактитовые архаичные формы характерны и для памятников Нахчыванской архитектурной школы. Внимательный взгляд на орнаменты, которые появляются в разных формах при взгляде с расстояния, является еще одной особенностью, которая проявляется в гробницах Юсуфа Кусейир оглы и Момине Хатын. Водный элемент “S” цветочного узора, миандра, также представлен в виде рамки мемориальной доски над главной аркой на двери гробницы Момине Хатын. Он также представлен в виде рамы над главной аркой на двери Гюлистанского мавзолея. На этом орнаменте также изображено резное пересечение в форме сталактита между внешними колоннами мавзолея Момине Хатын и местом и корпусом гроба Гюлистан, создавая связь между этими секциями.

Ключевые слова: *мавзолей, архитектура, свод, башня, орнамент.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 12.12.2019

Son variant 28.01.2020